פתח דבר

אפתחה פי בשיר ורננים להודות ולהלל פני שוכן מעונים, אשר פתח לפנינו הפתח להתקרב לשער בת רבים, ושזכינו לעסוק בדברי תורה של אחד מגדולי תקיפי קדמוני הראשונים, אשר כל תיבה ותיבה בדבריו מסוד חכמים ונבונים, ומלמדת דעת אף למבינים מדורות הראשונים כבני מלאכים, וכל שכן לנו ולדורנו בני אנשים שדומים כחמורים (סנה׳ ק״ג ב׳), ואמנם אמרו חז״ל אנן כי סכתא בגודא לגמרא וכי אצבעתא בקירא לסברא וכי אצבעתא בבירא לשכחא כנגד דורות הראשונים שליבן רחב כפתחו של אולם (עירובין נ״ג ב׳), וכן אמרו טובה ציפורנן של ראשונים מכריסן של אחרונים (יומא ע׳ ב׳), ואשר ע״כ בעצם אין לנו שייכות כלל להבנת דבריהם, אך זה הוא רצון הבורא יתי שאנן אזובי הקיר נעסוק בדברי תורתם של רבותינו גדולי הראשונים, להתבונן ולדקדק בדבריהם אשר כל דיבור והגה שלהם הוא כגחלי אש רתמים, ונעמיק בהם עד כמה שיד כהה ודלה מגעת, ועל זה לבד אילו פינו מלא שירה כים אין אנחנו מספיקים להודות ולהלל, ומה אשיב לדי שזיכני לקרב אל המלאכה אע״פ שאיני ראוי לזה כלל, ולהשתדל לפרוש כשמלה את פירושו של רבינו אליקים על מסכת שלימה וגדולה העוסקת בקודש הקדשים ביום הקדוש, הרי היא מסכת יומא.

פותחין בכבוד אכסניה של תורה, הידועה לשם ולתהילה ה״ה מכון ירושלים, בית היוצר והמפעל הגדול להוצאת אלפי ספרים יקרים בכבוד ובהדר לפאר ולרומם תורת גדולי הראשונים והאחרונים מכל רוחב קשת אספקלריה המאירה של מוסרי התורה במשך למעלה מאלף שנים. תודה מיוחדת לראשי המכון האחים היקרים והחשובים אהובים להי ולבריות, אוהבי רבנן והם עצמם צורבא דרבנן, כל אחד בשמו הטוב יבורך שליט״א, אשר נותנים עיניהם וליבם ומשקיעים כוחות עצומים בכל ספר שמוציאים לאור שיצא ברוב פאר והדר חיצוני ופנימי, ומהדרים התורה עם נרתיקה עד שנעשית התורה מפוארת בכלי מפואר, והם אלו אשר פתחו לי ברוח נדיבה לפתוח לי שערי צדק לאמר זה השער להי, ועי״ז נעשתה אבן שתיה זו לראש פינה. וכעת בגמר המלאכה אשר נקראת כולה על שמם [וכמאמרם ז״ל אין המלאכה נקראת אלא על שם גומרה] זכינו לברך יחד על המוגמר בהלל ובהודאה זה היום עשה הי נגילה ונשמחה בו.

רבות נעזרתי ע״י הערות והארות מתלמידי חכמים לומדי מסכת יומא בפרט ועוסקים בקדשים בכלל, כולם יבורכו מפי עליון, וברובם נזכרים בפנים בשמם. אכן עיקר הלימוד בדברי רבינו ובדיקת הכת״י נעשה בחברותא יחד עם בני הבכור הרה״ג רבי מאיר שליט״א, ואילולי חלקו הגדול לא היה ניתן להוציא הספר לאור, וגם לרבות שאר בני וחתני שליט״א אשר גם הם האירו עיני בכמה מקומות, ובזה הנני מברך להם

ולמשפחותיהם שיזכו לרוב ברכה והצלחה, הם וכל אשר להם כל הימים. ובנוסף אציין כמה ת״ח שרבות נעזרתי על ידם בעברם על חלק מההערות, הרה״ג רבי נחום ברנט שליט״א, הרה״ג רבי יוסף בן-חורין שליט״א, והרה״ג רבי מנחם אדלר שליט״א, הצד השוה שבהם שכולם איתמחו בהוצאת חיבורים חשובים הן מחידושי קדמונים והן מחידושי עצמם, ואכן זכיתי על ידם ובעזרתם לבירור סולת נקיה בחלקים חשובים מהפירוש. ברצוני להודות עוד להיקר מאוד הרב קלמן אליאס שליט״א מטורונטו, שנעזרתי ע״י בתבונה ובמעש בשלבים האחרונים של הכנת הספר (והוא פילס דרך בשיטת רבינו בעשיית בתי התפילין, וכפי שהובאו פרטים רבים בשמו של רבינו בתוך דברי האו״ז ובראשונים נוספים בהלכות סת״ם, ואשר הוא עתיד לפרסמו בקרוב). הודאה מיוחדת להרה״ג רבי ראובן קצואר שליט״א אשר ברוחב ידיעותיו התורניות על ראשוני גדולי אשכנז בתקופת רש״י ובעלי התוספות, השכיל לכתוב מאמר מקיף במבט תורני מובהק על רבינו, תקופתו והשפעת תורתו, המאיר אלומי אור על רבותיו ופירושיו, והוסיף גם בירור מקיף על הפירוש ה׳מיוחס׳ לרבינו גרשום, אשר במשך הדורות העלו מגדולי ישראל וגם חוקרי התקופה שאולי בכולו או בחלקו ראוי לייחסו לרבינו, ומתוך המאמר עולות הערות חשובות בשיטת רבינו.

אודה מכל הלב להרב הגאון רבי יוסף גרינפלד שליט״א חבר מערכת ׳מכון ירושלים׳, אשר יגע וטרח לעבור על כל הספר מהחל ועד כלה, ותחת שבט ביקורתו, אך באהבה ובחיבה, לימד איזן חיקר ותיקן דברים הרבה בטוב טעם ודעת, חלקו רב מאוד בהשלמת הספר בכדי שיהיה ראוי להעלותו על שולחן מלכים כיאות לאחד מתקיפי קדמוני הראשונים.

כמו כן אודה מאוד להרה״ג רבי חיים אייזנשטיין שליט״א אשר בעינו הזך בעמל ויגיעה עבר על כל הספר והעמידו בלשון מזוקק שבעתיים, להרב יוסף סלומון שליט״א על עימוד הספר בטוב טעם ודעת ביפה תואר וביפה מראה, ואחרון אחרון חביב לידיד נפשי הרב הגאון רבי אריה בוקסבוים שליט״א אשר ניצח במסירות על כל המלאכה מקטון ועד גדול, בחן ובחסד בדעת ובנעימות.

ויהי רצון שיזכו כל אחד ואחד מתלמידי חכמים אלו שליט״א להתברך בכלל ובפרט ממקור הברכות בכל מילי דמיטב במדה גדושה ויהי נועם ה׳ א׳ עלינו, ומעשה ידינו כוננה עלינו ומעשה ידינו כוננהו.

• • •

אף דעיקר פירוש רבינו כבר יצא לאור בשנת תשכ״ד ע״י חברת מקיצי נרדמים, ושוב במהדורת צילום בשנת תשמ״ה, מ״מ אחרי שכבר זמן רב לא נמצא הספר בשוק כלל ונעשה נדיר ביותר, אזרנו חיל לערוך הכל מחדש בדקדוק העתקת הכת״י מתחילה, ובפרט לפי התפתחות האפשרות להצגת הכת״י תחת עין המחשב בתנאים נוחים להגדיל ולהקטין האותיות, וכל זה יחד עם לימוד צמוד של הסוגיות בעיון, ובס״ד מרובה זכינו

שבכל דף ודף הובהרו ותוקנו דברים רבים, וברוב הפעמים הדברים יסודיים מאוד, עד שניתן לומר שהואר אור חדש על הפירוש החשוב הזה.

נקדיש כמה מילים לתיאור הכת"י ממנו העתקנו את פי' רבינו, כת"י מינכן 216, רובו העתקת פירוש רש"י על רוב סדר מועד, אולם במסכת יומא אינו מעתיק את פרש"י אלא את 'פירוש רבינו אליקים', מלבד הדפים האחרונים למסכת, ששם חוזר להעתיק את פרש"י, ואולי משום שלא היה לפניו פרש"י למסכת רק משם ואילך, או שמא לא מצא מפירוש רבינו בסוף המסכת ולכן העתיק במקומו פירוש רש"י, ולפי זה יתכן דהיה לפניו פרש"י על כל המסכת. וגם אחרי העתקת פירוש רש"י לסוף המסכת העתיק הסופר על דפים אלו (ובדף לפני זה) מפירוש רבינו גרשום, שהוא פי' מקוצר מאוד כנגד אריכות לשונו של רבינו.

בדרך כלל הכת"י די ברור אבל יש דפים שניזוקו כגון הפירוש לדף י' וי"א (סוגית דמזוזה) וכן בפרק ה' בפירושו לדף נ"ה - נ"ז, ושם היה טורח רב לפענח כל תיבה עד כמה שאפשר. אף בשאר העמודים של הכת"י הושקע כח וזמן לפענח כל התיבות כראוי, ובנוסף לזה כיון שכולו נכתב כרצף אחד בלי שום סימון למקום התחלת דיבור היה צורך לברר מהן התיבות של כל תחילת דיבור ואת מקום סוף כל דיבור.

קושי רב היה גם בבירור נוסח הגמ' שהיה לפני רבינו שהוא ללא ספק שונה מהנוסח שלפנינו, ואף אינו שוה בדיוק לנוסח מסויים מבין כתה"י של הגמ' מהנוסחאות שבכת"י שלפנינו, אם כי יש דמיון רב בין נוסחת רבינו לכת"י לונדון (לפניו בהערות הוא מלויין בכ"ת כמ"ל) וכת"י אוקספורד (לויין בהערות בשם כמ"י חוק'), ולפעמים דומה לכת"י מינכן א' או ב' (הובא בשם כמ"מ ח' ו' ז') או כת"י אנלאו (כמ"י ח' ח' ו' ז'), וכבר עמד על זה בדקדוקי סופרים במאות מקומות ונעזרנו הרבה בספרו אשר כל רז לא נעלם ממנו, גם נעזרנו הרבה בפרוייקט הנפלא 'הכי גרסינן' אשר מעמיד את הגירסאות השונות מכל כתה"י בכל קטע בש"ס זה לצד זה ומסייע מאוד בבירור שינויי הנוסחאות בכל דף ודף של 'התלמוד בבלי', ושם הועתקו כת"י נוספים כמו כת"י פרקוביץ (פטרבורג I) וכת"י נוסף מגניזה בפטרבורג (שנייטס גויינו בפניס כמ"פ) וכת"י קימברידג' (כמ"ק), וגם מעמיד את האפשרות לראות את גוף כתה"י השונים על כל קטע וקטע מהש"ס כל אחד במקומו, זכות הרבים תעמוד להם ולכל המסייעים להם לזכות בברכה הראויה להם.

צורת פירושו של רבינו דומה מאוד לפרש"י, ביאור רצוף לפי לשון הגמ', ודרכו לבאר כמעט כל תיבה שבגמ' ולצרף לשון הגמ' גם בתוך הדיבור [ועד כדי כך שהשמטת פירוש משורה שלימה שבגמ' לפנינו הביא אותנו לבדיקה בכתבי יד שבגמ' אם נמצאת גירסא שחסרה שורה זו בגמ', וכמה פעמים אכן מצאנו וראינו שכך הוא הדבר].

פירושים רבים מביא רבינו בשמם של חכמי דורו אך לא מזכירם בשמם המפורש אלא ברמז. אחד הבולטים שבהם הוא מ"ץ שפירושו מסתמא 'מורי צדק' וכך מופיע

גם פעם אחת בכת״י בפירושו לדף ס״א ב׳ מורי צד׳, וכן העתיקו בשבולי הלקט ותניא ואגור קטע מדף ע״ז ב׳ ע״ש מורה (או מורי) צדק, [ואולי הוא כינוי לרבינו יצחק ב״ר יהודה, שאף רש״י מכנהו כך בפי׳ למסכתין]. אולם יש רבים המכונים בר״ת, כמו ח״מ שיש שהציעו שהוא ר״ת ׳חכמי מגנצא׳ [אולם אין זה יותר מהשערה בעלמא, וכן פיענוח שאר הר״ת להלן], ח״ע, שהציעו שהוא ר״ת חכמי עירי, ט״ן שניתן לפענחו כטעם נוסף, ט״א - טעם אחר, פ״ה - פירוש הקונטרס (אך לא פי׳ רש״י), ובדף ג׳ יש גם ר״ת עא״ו לח״מ [ויש דוגמאות נוספות שרבינו נותן תואר למפרש ולא מזכיר שמו]. יש לציין שמחמת שרבינו התגורר במשך השנים בכמה מקומות ואין ידוע היכן נכתב פירושו, יש קושי מיוחד לדעת לאילו חכמים כוונתו בח״ע, האם לחכמי וורמייזא שהיא כנראה עיר מולדתו, או לחכמי מגנצא [שיתכן שזה פיענוח ראשי תיבות ח״מ וכנ״ל], או לחכמי שפיירא שם דר בסוף ימיו. באחד המקומות מצאנו רמז למי כוונתו: בדף ל״ט ע״א מביא רבינו פי׳ בשם ח״ע שרש״י במקום מביאו בשם רבינו יצחק הלוי ראש ישיבת וורמייזא, וא״כ יתכן שחכמי עירי הכוונה לחכמי וורמייזא. ועכ״פ היות שבדרך כלל לא ניתן להבין כראוי רמיזותיו, נוצר גם קושי כשחותם פירוש עם כמה ר״ת ומיד ממשיך דבריו בפי׳ נוסף, אם כוונתו להפריד בין החכמים בפירושיהם או לא, ובזה חילקנו השמות ברוב פעמים לפי ההשערה דמתחלק הפירושים לפי החכמים, וד׳ יצילנו משגיאות.

הסופר שהעתיק את הפירוש כתב אותו עפ״י הקראת המקריא שלפניו ולכן קבע את כיתוב התיבות לפי היגויים, ותיבות כמו ׳שני׳ כתב שיני, ׳נרות׳ נירות, ׳כמאן׳ כמן, ׳גיזרי עצים׳ גיזירי עצים, ׳דברות׳ דיברות, וכהנה רבות, ובהרבה מקרים פעמים כתוב כך ופעמים כך, ובכדי ליישר את הדרך ללומד שינינו תיבות אלו ואיחדנו את כולם לצד השוה ובדרך שנהוג לכותבם, אבל במקום צל של ספק השארנו כבמקור [כמו תיבת מיהא לא שינינו למהא, מחמת צד רחוק דהכוונה כמו ׳נקוט מיהא פלגא׳] או במקום שהרגשנו שלא יפריע להלומד [כגון תיבה שמופיעה רק פעם אחת או אין שינוי גדול] השארנו כמו בכת״י. בתיבות הלעז הוספנו גרשיים בפנים כמקובל ברש״י ובראשונים, בכדי שיבחין הלומד בזה ולא יתעכב לימודו מחמת כך. כמו כן בכמה מקומות הסופר קיצר בהעתקת לשון הגמ׳, שהשמיט תיבה או כתב וכו׳, העתקנו המשך לשון הגמ׳ והוספנו את התיבות החסרות בסוגריים עם הוספת כוכבית מקודם כזה [*], וכן בכמה מקומות שהסתפקנו אם חסרות תיבות מהכת״י ועכ״פ כשלא ניתן לקרוא כראוי בלא הוספת תיבה מסויימת או שתי תיבות, הוספנו את החסר ברצף הטקסט וסימנו כנ״ל.

גם סדר ההפסקות באמצע הפרק בהבאת קטעי המשנה ופירושו עליהם, היו ברוב המקומות בכת״י בשינוי מסדר המשנה והגמ׳ שלפנינו, וסידרנו אותם כפי הסדר של המשנה והגמרא שלפנינו, שכן רק כך יכול הלומד בשסי״ם שלנו ללמוד הדברים ברצף. כללו של דבר, יחד עם המאמץ להיות נאמנים לגוף הטקסט ולדקדק בקריאה והעתקת כל תיבה ואות כראוי, הגשנו את החיבור באופן שיהיה נגיש לכל צורב הלומד מסכת

יומא, והעדפנו לשנות בשינויים קלים 'דקה מן הדקה' בדברים שאין להם משמעות כלל, אף שמחמת כן אולי יחסר משהו ב'נוסח המדעי' שבהוצאה זו.

השתדלנו למקד את ההערות רק על ביאור דברי רבינו ולא לגלוש לענינים צדדיים שאינם נחוצים לפירושו, ובעיקר הבלטנו בהערות מקומות שדבריו מחודשים או שנוטים לכיוון אחר מהפירוש המקובל בסוגיא או מפירוש רש"י ושאר הראשונים. ובתחילה סברנו שאין צורך לציין במקומות אלו, כי לומד הסוגיא עם פירושי הראשונים על הדף (רש"י ותוס' ותו"י) יבחין מיד כמו מי רבינו מפרש, אבל במחשבה שניה הרגשנו צורך לפרט קצת יותר, ומ"מ ניסינו לצמצם ולא לעבור על 'בל תוסיף' ולא לעשות מהטפל עיקר, ושזה ח"ו יגרום ל'בל תגרע'.

ואכן מגמתינו בהוצאת הפירוש הגדול הזה מאחד מקדמוני הראשונים היא למלא את החלל החסר בלימוד רציפות הפירוש שנכתב לעיתים בקצרה ולהאכיל ולהשביע לנפש שוקקה כל צרכו, ואמנם איני מתיימר לומר שהושלם תפקיד זה, שהרי ודאי יש עוד להוסיף לדייק וללמוד מתוך פירושו תלי תלים של הלכות, ואף במקומות שהשתדלנו להבין ולפרש דבריו הכל הוא רק בגדר הצעת דברים בלבד, ובוודאי במקומות רבים לא עמדנו על כוונתו האמיתית, אך עכ"פ פתחנו פתח רחב להיכנס לטרקלין פנימה ולא עלינו המלאכה לגמור. ויהי נועם השם אלוקינו עלינו ומעשה ידינו כוננה עלינו ומעשה ידינו כוננהו.

•••

וחשבתי לחתום פתיחה זו מתוך דבר תורה בהצעת אפשרות ביאור בהוראה סתומה המובאת על שם רבינו.

בספר הפרדס לרש"י (הל' ר"ה) 'ואין אומרים אדיר אדירנו בקדושה אלא בר"ה ויוה"כ ולא יותר לפי שהיא שיר של מלאכים ולא התירו לאומרה אלא באילו הימים שהם ימי הדין, אבל בשאר ימים טובים ובכל שבתות של כל השנה אין אומרים, אבל **רבי אליקים גזר** לשליח ציבור לאומרו פעם אחת בעצרת משום האי טעמא, דאמר הלא אותו שיר לא אמרו המלאכים אלא בשעת מתן תורה, כדגרסינן במס' שבת (פ"ח ב') 'בשעה שנתן הקדוש ברוך הוא תורה לישראל אמרו מלאכי השרת ה' אדוננו מה אדיר שמך בכל הארץ אשר תנה הודך על השמים', לכך בדין לאומרו בעצרת בשעת מתן תורה בו ביום' עכ"ל.

והענין צ"ב דבשלמא ביוה"כ מובן הטעם לאומרו דכיון שביום זה אנו דומים למלאכים לכן מוסיפים לתפילה מעין שיר של מלאכים וכמו שאומרים ברוך שם וגו' בקול רם, וכן אומרים שיר היחוד דוקא ביוה"כ, ואף דאין שייכות לעיקר היום מ"מ מוסיפין דברים שקשורים עם המלאכים. אך אינו מבואר כלל למה אומרים נוסח זה גם בר"ה ואיזה שייכות יש בטעם יסודה לזה דהוי יום דין. גם מה סוד טעם הדבר **דגזר** רבינו **לש"ץ** לאומרו בשבועות, ודוקא **פעם אחת** ולא יותר [ולא משמע מלשונו לפרש שגזר

פעם אחת לומר מכאן ואילך בכל שנה דא״כ היה ראוי לכתוב ׳רבי אליקים גזר לשליח ציבור פעם אחת לאומרו בעצרת׳, אך אולי יש לפרש בדבריו שגזר שיאמרו בכל שנה פעם אחת מתוך ב׳ ימי יו״ט שבחו״ל, אך גם זה צ״ב למה לא לאומרו בב׳ הימים (וגם זה יתיישב בס״ד לפי הצעתנו בביאור דבריו, ודו״ק).

ואולי בדרך הצעה יש לבאר הענין כך, דהנה בעיקר מה שנקבע ר״ה בכל שנה ליום הדין, הוא דכמו שבר״ה הראשון היה בריאת האדם גמר בריאת העולם, והשי״ת מלך בעולמו ע״י השלמת הבריאה והאדם שמכיר בכבוד מלכותו [וכמבואר בר״ה ל״א א׳ בששי היו אומרים ה׳ מלך גאות לבש על שם שגמר מלאכתו ומלך עליהן, וביאר בפיה״מ להרמב״ם סוף תמיד: ׳בששי שבו נשלם מעשה בראשית ונברא האדם ג״כ שמבין גדולות הבורא ית׳ אומרים ה׳ מלך גאות לבש׳], והרי תנאי התנה הקב״ה בהשלמת מעשה בראשית ב״יום הששי׳, וזה ע״מ שיקבלו ישראל התורה ביום ששי בסיון, מפני שהתורה הוא כלי אומנות של הקב״ה בבריאת העולם (כלשיטת גמד״ר נרשמים פרק ח׳ ט׳), ואסתכל באורייתא וברא עלמא, ורק על ידה ניתן לנו להכיר בכבודו ית׳ ובמלכותו, ונמצא דהכרעת הקב״ה ליתן התורה לאדם ולא למלאכים [והודאת המלאכים לזה בשעת מתן תורה וכמבואר בגמ׳ שבת הנ״ל] הוא גם המכריע לעיקר **בריאת** האדם, וכן עד״ז חוזר בסיבוב כל שנה ושנה [כמו שכתב הרמח״ל בדרך ה׳ ח״ד פ״ח] ומתעורר בפמליא של מעלה שוב הנידון אם ראויים הברואים להמשך **הבריאה** בהכרת מלכותו ית׳ ע״י האדם [ודנים בזה הן ביחס לכל הציבור והן ביחס לכל יחיד לפי חלקו], וכביכול נתעורר שוב הנידון אם ראוי להמשיך את מעשה הבריאה ע״י קבלת התורה בידי אדם דוקא ולא בידי המלאכים [וגם זה הן ביחס לכל הציבור והן ליחיד]. ובנוסף לזה כמו שבר״ה הראשון לבריאת העולם סרח אדם הראשון ועלה לדין והוכרע לדימוס, כן בכל שנה מתחדש הנידון בר״ה על המשך **קיום** האדם, נזר ותכלית הבריאה [וע״ד שמבואר בפסיקתא הובא בר״ן על הרי״ף ר״ה ט״ז], והרי גם **קיום** העולם תלוי כל עת ורגע בלימוד התורה, וכדברי הנפש החיים שער ד׳ פי״א הידועים והמפורסמים, וכלשונו בדברים החוצבים להבת אש ׳דהאמת בלתי שום ספק כלל שאם היה העולם כולו מקצה עד קצהו פנוי ח״ו אף רגע אחד ממש מהעסק והתבוננות שלנו בתורה, כרגע היו נחרבים כל העולמות עליונים ותחתונים והיו לאפס ותהו ח״ו׳ [ועיי״ש בהמשך דבריו המקורות לזה מהזוה״ק ומדרשים], נמצא דתלויים הן בריאת העולם והן קיום העולם [בכלל ובפרט וכנ״ל] בנתינת התורה לברואיו ולימודה על ידיהם.

ונמצא העולה מזה, דמצב זה שהיה ביום שנברא האדם שהיתה תלויה בריאת העולם וקיומו בנתינת התורה על הארץ דוקא ולא ביד המלאכים, הוא מצב שמתחדש בכל שנה ושנה בזמן שמגיעים ליום הרת עולם ודנים את העולם שמתעורר מחדש נידון זה. ולפי זה יתבאר גם טעם לאמירת פסוקי שופרות של מתן תורה ביום הדין, שקבעו אנשי כנה״ג את עיקר מטבע ברכת שופרות בהופעת גילוי כבודו ית׳ בשעת מתן תורה, וזה מכיון דקיום הבריאה תלוי בנתינת התורה על הארץ. וממילא יתבאר מה שאומרים בר״ה אדיר אדירנו, דהסכמת המלאכים שתינתן התורה על הארץ הוא הגורם לעיקר בריאת

האדם וקיום העולם, ושדוקא הם מקבלי התורה הם אלו שראויים בכך להכיר קדושת וכבוד מלכותו בבריאה, ולכן חותמים הקדושה ביום זה באמירה מיוחדת זו, ומהאי טעמא חוזרים לאומרו ביוה״כ מחמת חתימת הדין שע״כ בכלל זה אף חתימת הדין על הורדת התורה לעולם, וכמו שהיה לראשונה עם הורדת הלוחות שניות [ולא מטעם שאנו דומים למלאכים ביום זה, אלא כמבואר בלשון ס׳ הפרדס מפני שהם ימי דין], אך לא אומרים אותו בשאר ימים טובים וכמו שלא אומרים בכל שבת, דאין טעם אמירתו מחמת חשיבותם של ימי היו״ט. וע״ז הוסיף רבינו וגזר לש״ץ לאומרו ׳פעם אחת׳ בעצרת, שיהא גלוי לכל הציבור טעם הזכרתו בימי הדין, שהוא דוקא מחמת נתינת התורה ביום מתן תורה והסכמת המלאכים לזה אז, ושמתקיים המשך הסכמתם בכל שנה ושנה כשנכנסים לדין בר״ה ונחתמים לחיים ביוה״כ.

ובצאתי מן הכרך אחתום מעין הפתיחה, אודה ה׳ בכל לבבי, כי חסדך גדול עלי, אשר עד הנה עזרונו רחמיך ולא עזבונו חסדיך, ואשא תפילה לעתיד ואל תטשנו ה׳ אלקינו לנצח.

כ״ד אדר תשפ״ג

אליהו חיים ב״ר צבי אלימלך זצ״ל הלוי **לרנר**

מבוא

תולדות רבינו, רבותיו ותקופתו

הרב ראובן קצואר

א. תורת חכמי מגנצא

אחד מבתי המדרש החשובים ביותר בתולדות עמינו ובשלשלת מסירת התורה, הוא הנקרא בפי הקדמונים 'גאוני לותיר'. שם זה כולל בעיקר את חכמי מגנצא - וורמייזא[1] בתקופה שקדמה לגזרות תתנ"ו (מסע הצלב הראשון). ישיבות אלו היו ככל הנראה בזמנם המרכז התורני הגדול והחשוב ביותר באירופה.

את יסודות בית המדרש במגנצא הניחו רבי משה ב"ר קלונימוס ובניו[2], אך לעיקר תפארתה הגיעה הישיבה בזמנו של רבינו גרשום מאור הגולה, ואף ממקומות רחוקים הגיעו לקבל ממנו תורה כמ"ש רבינו תם[3]: 'רבינו גרשום מאור עיני הגולה וחכמי נרבונא וספרד שמשו לפניו'. בראשות הישיבה במגנצא ולאחר מכן בוורמייזא עמדו תלמידיו ותלמידי תלמידיו - הם הנקראים 'גאוני לותיר' - ומשם יצאה תורה לכל ישראל, עד חורבנם של הקהילות בשנת תתנ"ו. על זה כתב רש"י[4]: 'רבינו גרשם זכר צדיק וקדוש לברכה שהאיר עיני גולה וכולנו מפיו חיין וכל בני גלות אשכנז וכיתים תלמידי תלמידיו הן'.

[5] רבינו גרשום נפטר בשנת ד'תשפ"ח (וי"א ד'ת"ת), ואת מקומו בישיבת מגנצא מילאו תלמידיו רבינו אליעזר 'הגדול' ב"ר יצחק שנפטר בסביבות שנת תת"כ, ורבינו יעקב ב"ר יקר שנפטר בשנת תתכ"ד. לאחר מכן עמד בראשות הישיבה רבינו יצחק ב"ר יהודה תלמידו של ר' אליעזר הגדול, שאף הספיק ללמוד אצל רבינו גרשום, עד לפטירתו בסביבות תתמ"ה - תת"נ. במקביל התפתח מרכז תורני חדש בוורמייזא שם

---

1. עי' ס' הפרדס (מהד' עהרענרייך) הל' בשר בחלב סי' קמ"א; שו"ת מהרש"ל סי' כ"ט. למרות שלותיר (=לוטרינגן/ לוריין) הינו חבל ארץ בצפון צרפת, בספרות התורנית הוא כינוי דוקא לחבל הריינוס שבאשכנז. ראה הרב י' פראגר, ירושתנו, ספר שני, תשס"ח, עמ' שלד. וע"ע ספר הישר לר"ת שו"ת סי' כ"ה וסי' צ"ה, וראבי"ה סי' תקכ"ט.

2. שו"ת מהרש"ל שם.

3. ספר הישר שו"ת סי' מ"ו.

4. תשובות חכמי צרפת ולותיר סי' כ"א.

5. רוב הפרטים ההיסטוריים לקוחים מספרו של א' גרוסמן, 'חכמי אשכנז הראשונים'.

כיהן רבינו יצחק ב״ר אלעזר הלוי המכונה ׳סגן לויה׳ שג״כ עוד הספיק ללמוד אצל רגמ״ה אך רבו המובהק היה ר׳ אליעזר הגדול, עד לפטירתו בסביבות תתל״ה - תת״מ.

התלמיד המפורסם ביותר מאותם ישיבות, הוא ללא ספק רבינו שלמה ב״ר יצחק - רש״י. הוא הגיע מצרפת ללמוד תורה במגנצא אצל ר׳ יעקב בן יקר, שם קיבל תורה גם מפיו של ר׳ יצחק בר יהודה, ולאחר מכן נדד לוורמייזא שם קיבל תורה מפיו של ר״י הלוי. את שלושת רבותיו אלו מביא רש״י רבות בפירושיו ובתשובותיו, וכן שמועות בעל פה בשמם מובאים רבות בספרי דבי רש״י: הפרדס, האורה, סידור רש״י, מחזור ויטרי וכו׳. תלמידים ידועים נוספים מאותם ישיבות הם: רבינו שלמה ב״ר שמשון, שכיהן כראש ישיבת וורמייזא לאחר פטירתו של ר״י הלוי; רבינו מאיר ב״ר שמואל, חתנו של רש״י ואביהם של רשב״ם ור״ת; רבינו יצחק בר אשר - ריב״א, ראש בעלי התוספות באשכנז; רבינו יהודה ב״ר יצחק, בנו וממשיכו של ר״י בר יהודה; רבי נתן בר מכיר (ואולי גם אחיו רבי מנחם רבי נחמיה ורבי יקר שחיברו את הספר ׳מעשה המכירי׳[6] בו פסקים רבים מרבי יצחק בר יהודה).

אחד מחשובי תלמידיה של ישיבת מגנצא, שיתכן ויש לו חלק נכבד בהפצת תורתה, הוא רבינו אליקים הלוי. באותה תקופה עדיין לא היה פירוש מסודר ומקובל לתלמוד, ובישיבות מגנצא וורמייזא עסקו רבות בכתיבת פירושים לתלמוד. רש״י מצטט הרבה מפירושי רבותיו - ר״י בר יקר, ר״י הלוי ור״י בר יהודה, חלקם שמועות שקיבל מהם בע״פ, אולם בהרבה מקומות מצטט את לשונם מתוך פירוש (שקוראו לפעמים ׳יסוד׳) שכתבו[7], ואף מפירושי תלמידי רבותיו[8]. כמו״כ רבינו נתן בר יחיאל מרומי שג״כ חי באותו דור, מביא בספרו ׳הערוך׳ הרבה פעמים ׳פירוש חכמי מגנצא׳[9]. כפי שיתברר להלן, כנראה שגם פירושו של רבינו גרשום הנמצא בידינו לחלק ממסכתות הש״ס, לא נכתב ע״י רגמ״ה עצמו, אלא נסדר בישיבת מגנצא ע״י תלמידיו ותלמידי תלמידיו (אולי על פי שמועות בע״פ ממנו). ככל הנראה לרבינו אליקים יש חלק נכבד בכתיבת אותם פירושים, ויש הרואים בו את כותב הפירוש המיוחס לרגמ״ה, וראה להלן חלק ג׳ שהארכנו בזה. יש לציין את העובדה שפחות ממאה שנה אחרי רבינו אליקים, אנו

---

6. הספר אינו נמצא כיום, וחלקים ממנו נמצאים בספר הנקרא ׳מעשה הגאונים׳.

7. ברכות ל״ט א׳ ד״ה דורמסקין; נ״ז ב׳ ד״ה מקום; שבת ס״ו ב׳ ד״ה בחללא; ס״ז א׳ ד״ה לכיפה; ס״ח א׳ ד״ה למעוטי; פ׳ ב׳ ד״ה עד; צ״ב א׳ ד״ה שכן; קי״ט א׳ ד״ה סייניה; קנ״ו ב׳ ד״ה במערב; ר״ה כ״ח א׳ ד״ה התוקע; ל״ב א׳ ד״ה כנגד; סוכה ל״ה ב׳ ד״ה תני; מגילה ט״ו ב׳ ד״ה נדדו; יבמות כ״ה א׳ ד״ה מקום; שם ד״ה דומי; מ״ח ב׳ ד״ה אבל; נ״א ב׳ ד״ה ואין; נ״ח ב׳ ד״ה רב פפא; גיטין י״ד ב׳ ד״ה טב; י״ט א׳ ד״ה במי; ס״ט א׳ ד״ה עדיף; שם ב׳ ד״ה ושייפא; פ״ב א׳ ס״פ הזורק; קידושין י״א ב׳ ד״ה התוקע; ב״ק ל״ו ב׳ ד״ה התוקע; נ״ב א׳ ד״ה ושמואל; ס״א א׳ ד״ה אבל; ק״ד א׳ ד״ה לקיטו; ועוד.

8. שבת י׳ ב׳ ד״ה משקל; נ״ט ב׳ ד״ה תרי; ס״ה א׳ ד״ה הא; מגילה כ״ו א׳ ד״ה הואיל; גיטין ל״ו א׳ ד״ה בשביעית.

9. עי׳ להלן הע׳ 85.

מוצאים בספרו של רבינו יהודה ב״ר קלונימוס משפיירא - 'יחוסי תנאים ואמוראים'[10], שהוא מסתפק על פירוש למסכת נזיר מידו מחברו: 'שמעתי שנוסחו מפי רבינו יצחק ב״ר יהודה זצ״ל וכו' ויש שמטין פירוש זה משום רבינו אליקים הלוי זל״ע ופירוש שני הצדיקים הללו גאוני עולם קבלה בידם הוא'[11]. כמו כן יש המייחסים חלקים מהפירוש שנדפס ע״ש רש״י בכמה מסכתות לאותו בית מדרש[12], ואולי אף לרבינו אליקים עצמו[13].

רוב רובם של הספרים שנכתבו בתקופה ההיא לא נשארו בידינו, חלקם עלו השמימה בגזירות תתנ״ו יחד עם חכמי הקהילות, וכמו שקונן עליהם רבינו קלונימוס ב״ר יהודה[14]:

> ועליהם זעקת שבר אזעק בנפש מרה, על שני מקדשי יסודם כהיום ערערה, ועל חרבות מעט מקדשי ומדרשי התורה, החדש השלישי בשלישי נוסף לדאבון ומארה, החדש אשר נהפך ליגון וצרה, ביום מתן דת שברתי להתאשרה, וביום נתינתה כמו כן אז חזרה, עלתה לה למרום למקום מדורה, עם תיקה ונרתקה והדורשה וחוקרה.

גם הפירושים שכן שרדו את הפרעות נדחקו מפני פירושו של רש״י 'שחבר בלשון צח וקצר אשר לפניו לא קם כמוהו'[15], אשר עד מהרה התקבל כפירוש המקובל ביותר לתלמוד, ורק שרידים מעטים נשארו לנו לפליטה כמו פירושו הנוכחי של רבינו אליקים למסכת יומא.

ב. רבינו אליקים[16] הלוי

לא ידוע לנו פרטים רבים על חייו של רבינו אליקים, אך ראשית יש להבדיל בינו לבין חכם אחר שחי בימיו אך צעיר ממנו בהרבה - רבינו אליקים ב״ר יוסף, חותנו של

---

10. ריב״ק משפיירא - רבו של הרוקח - חיבר כעין אנציקלופדיה על כל חכמי התלמוד, ובתוך הדברים ביאר הרבה סוגיות בש״ס. רובו של הספר אבד, חלק קטן מאות ב' י״ל ע״י רנ״נ רבינוביץ בשנת תרל״ד בשם יחוסי תנאים ואמוראים, חלק נוסף בשם זה (אותיות ב-ט) י״ל ע״י רי״ל מימון בשנת תשכ״ג, אות י' י״ל ע״י רמ״י בלוי בשנת תשנ״ד בשם ערכי תנאים ואמוראים.

11. יחוסי תנאים ואמוראים מהד' מימון ע' מר זוטרא.

12. הדף הראשון של מס' תענית, מס' מו״ק, חלק מפי' רש״י למס' נדרים, מס' נזיר, מס' הוריות, פרקים ז' - י' ממס' מנחות (עי' הערה הבאה), ג' דפים אחרונים ממס' בכורות, מס' מעילה, ומס' תמיד. עי' מאמרו של הרב יהודה כהן, פירושי רש״י ובית מדרשו למסכת נדרים - נספח א', ירושתנו ד', תש״ע, עמ' רלה.

13. בדפוס וילנא במנחות דף ע״ב ע״א כ' בשם ר' בצלאל אשכנזי דהפי' הנדפס ע״ש רש״י 'מפרק ואלו מנחות עד שתי הלחם אינו מפי' רש״י ז״ל והוא של פרשן אחר'. ועתה נדפס ספר שיטה מקובצת למס' חולין מכת״י, ושם בדף כ״ג ע״א כ' דפי' זה הוא לרבינו אליקים. וע״ע להלן הע' 42.

14. קינה לת״ב המתחילה: ״מי יתן ראשי מים״.

15. ספר צדה לדרך לרבי מנחם בן זרח (תלמיד ר' יהודה בן הרא״ש) בהקדמתו.

16. יש לציין שבחלק מהמקורות מופיע שמו בכתיב 'אליקום', אך כנראה שאין לזה משמעות. תופעה דומה אנו מוצאים ג״כ אצל רבינו אליקים ב״ר יוסף חמיו של ראב״ן שג״כ מופיע לעתים בספרי הפוסקים בכתיב זה.

ראב״ן, שהיה מגדולי אשכנז בדורו, אותו אנו מוצאים במגנצא בשנת תתק״ה[17]. מיעוט הידיעות על שניהם וקירוב זמנם גרם לרבים לטעות שמדובר באדם אחד.

רבינו אליקים הלוי נולד בסביבות שנת ד׳תש״צ. לא ידוע בבירור שם אביו, יש אומרים ששמו היה ר׳ משולם וי״א ר׳ קלונימוס[18]. בימי נעוריו חי בוורמייזא[19] שם כנראה קיבל מרבי יצחק הלוי, ומסר לנו קצת שמועות מפיו[20]. לאחר מכן עבר למגנצא שם קיבל מפי רבי יצחק בר יהודה שהוא היה כנראה רבו המובהק. רבינו אליקים בפירושו למס׳ יומא מביא כמה פעמים[21] פירושים מרבו בכינוי ׳מ״צ׳ - מורה צדק, וכן בספרי קדמונים נוספים נשארו כמה פסקים שנמסרו מפיו בשם רבו[22]. למרות שרבי אליקים למד באותם ישיבות שרש״י למד ואולי אף באותם שנים, לא נמצא שום קשר ביניהם ואינם מזכירים כלל אחד את השני בכתביהם[23]. אך בספר הפרדס שנכתב ע״י תלמידי רש״י מוזכר רבינו אליקים בכבוד רב בתואר ׳מורה צדק׳, תואר שנתכנה לפניו רבו רבי יצחק בר יהודה.

בעקבות שריפה שפרצה במגנצא בשנת תתמ״ד וחשש מפני המקומיים, קבוצה של יהודים עזבו את העיר ועקרו לשפיירא שם נתקבלו בכבוד ע״י אדון העיר[24]. כנראה שיחד עמם היה גם רבינו אליקים, שהקים ישיבה בשפיירא, והנהיג שם את הקהילה עד לפטירתו כנראה בשנת תתנ״ה[25]. ביחד עמו היה גם חתנו הגדול רבינו יצחק ב״ר

❖

17. ראש״ר פ״ד סי׳ י״א.

18. ככל שחיפשתי לא מצאתי מקור קדמון שנזכר בו שם אביו, היחיד שמזכירו הוא ר׳ בצלאל אשכנזי (כנראה עפ״י כת״י שהיו ברשותו), אך כאן מתחילה הבעיה. במקום אחד (שו״ת ר״ב אשכנזי ס״א) מזכירו בשם ר׳ אליקים ב״ר משולם, אולם בכמה מקומות (עי׳ להלן הע׳ 75 והע׳ 78) קורא לו ר״א ב״ר קלונימוס או בקיצור ׳ראב״ק׳ [אף שמדובר באותו מפרש ועי׳ הע׳ הנ״ל]. משום מה התקבל בעיקר השם ׳משולם׳, ואיני יודע מהו המקור לזה.

19. בבית הקברות העתיק בוורמייזא נמצאו שתי מצבות של נשים שיש שרצו לומר שהן בנותיו. על מצבה אחת נכתב: ׳בא בתמוז שנת תתמג נפטרה מרת חנה הבחורה בת אליקום הלוי נוחה עדן׳, על השניה נכתב: ׳בכו לעומר שנת תתמח נפטרה מרת פריצא בת מר אליקום הלוי מנוחתה כבוד׳. אולם אין שום סיבה לומר שאכן הם בנותיו, בעוד שברשימת הרוגי תתנ״ו של קהילת וורמייזא נמצא מר אליקום הלוי.

20. הגה״מ הל׳ אישות פ״י אות ח׳ ופי״ד אות ח׳.

21. בדף כג. לא. מה. נג: סא: ע. עז:, ועי׳ בפתח דבר מש״כ בענין זה.

22. מעשה הגאונים סי׳ כ״ז (עמ׳ 17); קובץ הלכות שנמצא בסי׳ רבינו שלמה ב״ר שמשון (לא הוא כותב הקובץ) עמ׳ רסב; שבה״ל סי׳ שי״ט (מעתיק קטע הנמצא בפי׳ ליומא) ומשם בס׳ תניא ובאגור.

23. ברשימה שבשו״ת מהרש״ל כ׳ שקיבל עם רש״י מרבותיו, אך אינו מוכח שהיה ביניהם קשר כלשהו. ומש״כ בשיטמ״ק כתובות דף מ׳ ע״ב שהיה מרבותיו של רש״י, צ״ע, דלא מצאנו בשום מקום שרש״י מביא ממנו. ומה שנזכר ברש״י עמ״ס נזיר, כידוע פי׳ זה אינו מרש״י, עי׳ גליון הש״ס לרעק״א בתחילת המסכת.

24. כן כותב ר׳ שלמה ב״ר שמעון (או שמשון. אינו הנזכר למעלה ראש ישיבת וורמייזא), עי׳ גזירות אשכנז וצרפת (הברמן) עמ׳ נט.

25. עי׳ מ׳ בן גדליה, חכמי שפייר בימי גזרות תתנ״ו ואחריהם (נמצא באוצה״ח), עמ׳ 152. הוא מצטט מר׳ שלמה ב״ר שמעון (הנ״ל שם עמ׳

אשר הלוי - ריב״א, שכיהן אחריו בראשות ישיבת שפיירא. מלבד חתנו הנ״ל וצאצאיו לא ידוע לנו על צאצאים נוספים לרבינו.

רבינו אליקים כתב פירוש על כל התלמוד, כן כותב הרא״ש בתשובה[26]. גם ברשימה היסטורית שנעתקה ע״י מהרש״ל[27] נאמר שכתב פירוש על ד׳ סדרים. מתוך פירוש זה נשאר בידינו רק פירושו זה למסכת יומא, קטעים נרחבים מפי׳ למסכת תענית[28], ואולי גם הפירוש למס׳ ב״ב הנדפס ע״ש רגמ״ה, והפי׳ לסדר קדשים להנ״ל [או חלקים ממנו][29]. אך נשארו מעט ציטוטים בשמו בספרי הקדמונים ובכמה כתבי יד על מסכתות אלו: שבת[30], ראש השנה[31], מגילה[32], מועד קטן[33], כתובות[34], נדרים[35], נזיר[36], ב״ק[37], ב״ב[38],

❖

לח): ׳ושנה אחת לפני בוא יום יי קודם שבאה הגזרה, מתו רוב הרבנים שבכל הקהילות ונפטרו החשובים שבישראל וכו׳׳. רוב הרבנים הידועים לנו, חלקם נמצאים ברשימות הרוגי הגזרות, וחלקם ידוע לנו על פעילותם לאחר הגזרות. מבין הבודדים הידועים לנו שלא נהרגו ולא ידוע לנו שחיו לאחר מכן, נמצא רבינו אליקים שהיה מנהיג וראש ישיבת שפיירא, וכנראה שהוא מאלו שנפטרו שנה קודם הגזרה.

26. כלל א׳ ס״ח, ונכפל בכלל פ״ה סי״א. ועי׳ שם הגדולים בערכו.

27. שו״ת מהרש״ל סי׳ כ״ט.

28. חלק מזה נדפס בשנת תשי״ט בשם ׳שרידים מפירוש הר״א למסכת תענית׳, והוא ליקוט של פי׳ רבינו אליקים מתוך כת״י המכונה ׳חידושי גאונים׳ שבו חי׳ של ר״ח ר״ג ור״א עם הוספות של המלקט (קדמון מאד). אולם קיימים עוד כת״י עם פי׳ נוספים של ר״א עמ״ס תענית. עי׳ הרב אשר זינגר, פירוש רבינו אליקים למסכת תענית, חצי גיבורים, ח׳, אלול תשע״ה, עמ׳ כג.

29. וראה להלן ח״ג בירור הענין בהרחבה. אגב, יש להעיר שראיתי מהעורכים והחוקרים שכתבו שלר׳ בצלאל אשכנזי היה את פירוש רבינו לכמה מסכתות מסדר קדשים, כיון שהוא מצטט אותו בכמה מקומות. אך האמת היא שכוונת רב״א לפי׳ המיוחס לרגמ״ה שהוא עצמו מייחסו לפעמים לרבינו אליקים, עי׳ להלן הע׳ 78.

30. קטעים מפי׳ הרשב״ם למסכת שבת, נספח לחי׳ המאירי עמ״ס פסחים, מהד׳ מ׳ בלוי, נ״י תשד״מ, דף ס״ט ע״ב.

31. כך מעיד א׳ אפשטיין שנמצא בכת״י ׳חידושים על הפשט של רש״י׳ שהיה בידיו. כתה״י עדיין לא נדפס וצילום ממנו נמצא בספה״ל. וז״ל: ׳בפירוש רבינו אליקים מפרש לשון סניגור (ראש השנה כו ע״א) סני תגרא, ולשון קטיגור מתגרה קטטה׳.

32. נמצא בכתה״י של ׳חידושי גאונים׳ הנ״ל הע׳ 28.

33. ראבי״ה סי׳ תתקמ״ח. פי׳ זה מצוטט ג״כ בהל׳ שמחות למהר״ם סי׳ ע״ח (ובמהד׳ כהנא - מוסד הרב קוק בסי׳ ק״ד), בהגה״מ הל׳ אבל פ״ט אות ב׳, ובמרדכי מו״ק רמז תתקד; שיטה על מועד קטן לתלמידו של ר׳ יחיאל מפריש דף ט״ז ע״א.

34. ס׳ הפרדס (מהד׳ עהרענרייך) עמ׳ עד; ערכי תנאים ואמוראים לריב״ק משפיירא, ערכים: ר׳ יוחנן בן נורי, יוסף צידונאה, ר׳ ירמיה ב״ר אלעזר; הגה״מ הל׳ אישות פ״י אות ח׳; תשובת ר׳ שמואל בר אברהם הלוי, נדפס בס׳ תשובות ופסקים מחכמי אשכנז וצרפת סי׳ ק״ע.

35. שיטמ״ק נדרים ס״א ע״ב בשם הרא״ם. כן נמצא פי׳ ממנו בכת״י להאמור בגמ׳ כ׳ ב׳ ׳מגלה טפח וכו׳, עי׳ תרביץ ד׳, עמ׳ 176 הערה 157.

36. ראבי״ה סי׳ תתקמ״ג וסי׳ א׳ ק״ה. וע״ע בפי׳ (הנדפס ע״ש) רש״י נזיר מ״ג ע״ב ד״ה כזית. ועי׳ לעיל מש״כ ריב״ק בספרו יחוסי תנאים ואמוראים על פי׳ למס׳ נזיר.

37. ס׳ האסופות סי׳ קע״ג.

38. ראבי״ה סי׳ תתקי״ט; או״ז ב״ב בין הסימנים רכ״ט - רס״ב; שו״ת הרא״ש הנ״ל הערה 26.

עבודה זרה[39], מנחות[40], ערכין[41], מעילה[42], נדה[43].

רבינו אליקים נחשב לאחד מגדולי החכמים בדורו, וכבר נכתב לעיל מה שכתב עליו (ועל רבו) ר' יהודה ב"ר קלונימוס משפיירא: 'שני הצדיקים הללו גאוני עולם'. בספרי הקדמונים נמצאים כמה פסקים ומנהגים ממנו ואפי' פירושי פיוטים[44], תוך הצמדת תוארי כבוד לשמו, כמו 'המורה' ו'מורה צדק'[45]. להלן ספרי הקדמונים המזכירים פירושים, פסקים ומנהגים ממנו: מעשה הגאונים[46], ספר הפרדס[47], פי' הנדפס ע"ש רש"י למס' נזיר[48], פי' הרשב"ם עמ"ס שבת[49]. ראבי"ה[50], אור זרוע[51], יחוסי תנאים ואמוראים לריב"ק משפיירא[52], הרוקח[53], ספר האסופות[54], שבלי הלקט[55], תניא[56], שו"ת

❖

39. ספר אמרכל עמ' 16.

40. האור זרוע בל' תפילין מצטט עשרות פעמים את פי' של ר"א למס' זו כמעט בכל סימן בין הסימנים תקמ"ה - תקפ"ט. וכן בהל' גיטין סי' תשט"ו. ועי' לעיל הערה 13.

41. או"ז הל' פסחים סי' רט"ז.

42. יחוסי תנאים ואמוראים ע' זעירי. יש לציין שפי' זה נמצא מילה במילה בפי' רש"י דלפנינו (דף ב' ע"ב ד"ה מעילה דרבנן), ובקצרה גם בפי' המיוחס לרגמ"ה שם. וידוע שהאחרונים כבר עמדו ע"ז שפי' רש"י למעילה אינו מרש"י והוא דומה ברובו לפי' רגמ"ה, וא"כ יתכן שהוא לרבינו אליקים.

43. ראבי"ה סי' תתקצ"ד, בשאלה שנשאל מאת ר' אליעזר ב"ר יוסף כותב: 'ובפירוש אחר מצאתי וראיתי ונראה שהם של רבינו אליקום או של רבינו שמואל'.

44. עי' ערוגת הבושם ח"ד, מבוא עמ' 16, ושם בהערה 93 מתוך כת"י (פי' מחזור מנהג אשכנז - המבורג cod Hebr. עמ' a106): 'גשים בו (קרובות ליום א' דר"ה), מתפללים בו, אין הגשה אלא תפילה שנא' ויגש אברהם ויאמר, כך פי' ר' אליקים הלוי מפי רבו'. וע"ע פירוש על הפיוטים כ"י המבורג מאת א' רות (נמצא באוצה"ח), מבוא עמ' כג הערה 21: 'בפי' ל'הרת עולם' נמצא בכת"י לונדון בשם רבי' ר' אליקים הלוי ז"ל "הרת מלשון רתת"'.

במחזור ויטרי (סי' רס"א, מהד' אוצה"פ ח"ב עמ' תקפ"א) מביא שיר שחיבר בענין קביעת המועדות וז"ל: **אם** היום **פורים/ למחרתו בטול שאורים/ יקרא לשליש ליל שמורים/ קדש לרביע יום הבכורים/ יתקע לחמשי תקיעה ושברים/ מפר** לערב **ששי חרמות ונדרים/ השביעי הוא יום הכיפורים/ ליום אכילת מצות ומרורים/ ויקונן בירמיה מספד תמרורים/ יקיים חזון מקרא השביעני במרורים/ חוק נרות ולהלל גומרים/ זמן מתן תורה לעם אדירים/ קוף מזבח ערבה צריך בזמרים/ שלשתם ביום תמים מתחברים.** על פיוט זה ביאורו ונוסחאותיו, ראה: הרב י' י' סטל, מוריה גליון תיב - תיד, שבט תשע"ז, עמ' ז'.

45. מעשה הגאונים סי' כ"ז (עמ' 17), סי' נ"ט (עמ' 49), סי' ס"א (עמ' 54), סי' ס"ט (עמ' 65); ספר הפרדס (מהד' עהרענרייך) עמ' עד, עח, רסב.

46. עי' הערה קודמת, ועוד שם בעמ' 39, 40.

47. עי' הע' 45 ועוד שם עמ' ריז, רלג, רנז.

48. דף מ"ג ע"ב. כידוע פי' זה אינו לרש"י, עי' גליון הש"ס לרעק"א בריש המסכת. וי"א דריב"ן חתנו של רש"י חברו.

49. עי' לעיל הע' 30.

50. עי' לעיל הע' 33, 36, 38, 43.

51. עי' לעיל הע' 38, 40, 41, וכן מזכירו בהל' אבילות סי' תכב.

52. עי' לעיל הער' 11, 34, 46.

53. הל' ת"ב סי' שי"א, הל' אבילות סי' שט"ז. ופי' סידור התפילה לרוקח סי' ס"ה - ברכת שים שלום.

54. עי' לעיל הערה 37.

55. סי' רס"ז; ובסי' שי"ט מביא מפי' ליומא, ונמצא לפנינו מילה במילה בדף ע"ז ע"ב.

56. סי' נ"ט וסי' פ' (והוא העתקה משבה"ל

הרא״ש[57], הגהות מיימוניות[58], מרדכי[59], אמרכל[60], ארחות חיים לרא״ה מלוניל[61], האגור[62].

ג. פירוש רגמ״ה לתלמוד וייחוסו לרבינו אליקים

פירושו של רבינו גרשום לתלמוד נזכר לראשונה בספר הערוך לרבינו נתן ב״ר יחיאל מרומי, שחי סמוך לזמנו[63], אשר מצטט פירושים בשמו ממסכתות רבות. גם רבינו ישעי׳ דיטראני - הרי״ד[64] ובעל ׳שבלי הלקט׳[65] מביאים בספריהם מפירושיו של רבינו גרשום, וכן חכמים נוספים - פחות ידועים, שחיו בין זמנו של בעל הערוך לבין זמנו של הרי״ד: ר׳ שלמה בן היתום[66], ר׳ ברוך בר שמואל מארץ יון[67], ר׳ זכריה אגמאתי[68], ור׳ יהודה אלמאדארי[69].

כת״י של פי׳ רגמ״ה לסדר קדשים היה לפני רבי בצלאל אשכנזי, והוא העתיק את כולו בתוך הגהותיו על הדף, אותם הגהות שמהם נלקט מה שנקרא ׳שיטה מקובצת׳ הנדפס על הדף בסדר קדשים. גם החיד״א בספרו ׳שם הגדולים׳ מעיד שראה פי׳ ר״ג כת״י לסדר קדשים.

הנ״ל).

57. כלל א׳ סי׳ ח׳. יש להעיר שלפי חלק מהגירסאות מובא מנהג ממנו ברא״ש במס׳ מגילה (פ״ג ס״ה). הרא״ש מביא שם את המנהג שבימים שיש ב׳ ס״ת השביעי קורא בספר השני והמפטיר חוזר על קריאתו, וכותב ׳וכן הנהיגו רבינו אליהו ורבינו משולם׳. (וכן מובא בתוס׳ שם דף כ״ג ע״א ד״ה כיון). והנה נמצא בכמה ספרי קדמונים שגרסו ברא״ש ׳רבינו אליקים׳ במקום רבינו אליהו. כ״ה בלקט יושר (עמ׳ 53), שלטי הגבורים (מגילה דף י״ג ע״א מדפי הרי״ף), פי׳ מהרש״ל על סמ״ג (ע׳ י״ט, מהד׳ מכון ירושלים דף מז), שו״ת ב״ח (הישנות סי׳ קנ״ח), ברכי יוסף (סי׳ רפ״ד סק״ד), מטה יהודה (סי׳ רפ״ב ס״ק י״ב) ועוד. אולם מוכח שהוא טעות, דבתוס׳ הרא״ש גרס רבינו אליהו ׳מפריש׳, וכן עי׳ בתשו׳ ר״ת סי׳ מ״ז ומ״ח (הנזכרת בתוס׳ הנ״ל) שבו מבואר שרבינו אליהו היה חי בזמן כתיבת התשובה (ר״ת נולד רק בשנת תת״ס).

58. עי׳ לעיל הע׳ 20, 33.

59. עי׳ לעיל הע׳ 33.

60. עי׳ לעיל הע׳ 39.

61. ח״א הל׳ ברכת המזון אות י״ג.

62. סי׳ ס״ב, ס״ד, ע״ב, ע״ג, ע״ו, תתנ״ה, תתקל״ה.

63. ר״ג נפטר בשנת תשפ״ח וי״א ת״ת. ר״נ חי בין השנים תשצ״ה - תתס״ו.

64. חי בערך בין השנים ד׳ תתק״מ - ה׳ כ׳.

65. חי בערך בין השנים ד׳ תתק״ע - ה׳ ל״ה.

66. פירושו למס׳ מו״ק נדפס בשנת תר״ע. מובא הרבה פעמים בספרי הרי״ד. מצטט בספרו את הערוך, ולפי המשוער חי בדור שאחרי בעל הערוך.

67. נקרא ג״כ רבינו ברוך הספרדי. חי במאה התשיעית לאלף החמישי. מובא בספרי הרבה מהראשונים כמו הרמב״ן, הרשב״א, בעל העיטור, הרי״ד. קטעים שלמים מפירושיו מצוטטים בספר ׳הנר׳ לר׳ זכריה אגמאתי, וכן בספר ׳אור זרוע׳.

68. חי במאה העשירית לאלף החמישי. כת״י מספרו קיים למסכתות שבת ועירובין ולג׳ הבבות, חלק מזה נדפס. כיום נקרא ספר זה בשם ׳ספר הנר׳, אך אין הוכחה שזהו שמו המקורי של הספר.

69. חי בתחילת האלף השישי, פירושו על

הפירוש נדפס לראשונה[70] בדפוס וילנא למסכתות: תענית, בבא בתרא, ולכל סדר קדשים מלבד מס׳ זבחים ותחילת מס׳ מנחות.

סמוך להדפסתו של הפירוש, פקפקו כמה חכמים בייחוסו של הפירוש לרבינו גרשום. ידועים בבית המדרש דברי הגר״א וסרמן זצ״ל ב׳ידיעות נכבדות׳ שהדפיס בריש ספרו ׳קובץ הערות׳ וז״ל: ׳הפירוש הנדפס על גליון מס׳ בבא בתרא קראו על שם רגמ״ה, אשר רש״י היה מתלמידי תלמידיו. והנה יפלא מאד על הרשב״ם שהיה מתלמידי רש״י המביא תמיד מפירושי רבינו חננאל, ואינו מביא בשום מקום מפירושי רגמ״ה. ובמקומות מספר שהוא מביא מרגמ״ה הוא מתשובותיו ולא מפירושיו, פ׳ יש נוחלין קי״ב, ובחזקת הבתים מ״ב. ונראה ברור שלא היה לפני הרשב״ם פירושי רגמ״ה לב״ב. [אלא שבערוך ערך ארן העתיק מפירוש רגמ״ה לב״ב - קמ״ד - וכלשון העתקתו נמצא בפי׳ רגמ״ה לפנינו. וכן בערך ערף העתיק מפי׳ רגמ״ה לב״ב - כ״ה - והוא נמצא בפי׳ לפנינו. ושמא י״ל שבמקום הזה העתיק המפרש מדברי רגמ״ה]. ומצאתי בשו״ת הרא״ש כלל פ״ה סי׳ י״א[71] וז״ל: וכן כתב רבינו אליקים הלוי שפירש כל הגמרא בבא בתרא וז״ל, השתא דייקי מהאי הלכתא דפעוטות מקחן מקח וכו׳, עיי״ש שהעתיק באורך לשונו של רבינו אליקים הלוי, וכל הדברים האלו נמצאו בפירוש שלפנינו כלשונו. (אפשר שהוא רבינו אליקים חותנו של ראב״ן זקינו של הרא״ש הבא ברא״ש שילהי ראש השנה עיי״ש והיה בימי רשב״ם[72]). עכ״ל.

מלבד הרא״ש שכאמור מצטט קטע מהפירוש המיוחס לרגמ״ה ומייחסו לרבינו אליקים, אנו מוצאים עוד ראשונים שמצטטים קטעים מפי׳ זה למסכת ב״ב על שם רבינו אליקים: ראבי״ה[73] ואור זרוע[74].

מלבד הפי׳ למס׳ ב״ב, גם הפירוש לסדר קדשים יחוסו לרבינו גרשום אינו ברור. רבי בצלאל אשכנזי כותב בתחילת מסכת כריתות[75]: ׳וז״ל פי׳ רבינו אליקים בר קלונימוס[76]

הרי״ף לכמה ממסכתות הש״ס נדפסו במקומות שונים.

70. מלבד הפי׳ למס׳ ערכין שנדפס כבר בדפוס פפד״מ ת״פ.

71. נמצא ג״כ בכלל א׳ סי׳ ח׳.

72. כפי שכבר נכתב לעיל (בתחילת ח״ב) מדובר בשני אישים שונים. רבינו אליקים בר יוסף חותנו של ראב״ן נולד סמוך לזמן פטירתו של רבינו אליקים הלוי.

73. סי׳ תתקי״ט (עמ׳ פד במהד׳ דבילצקי. הדברים נמצאים בפי׳ רבינו גרשום דף קמ״א ע״א).

74. כמה פעמים בפרק אחרון של בבא בתרא בין הסימנים רכט - רסב.

75. עי׳ בתחילת פי׳ רבינו גרשום מש״כ בדפוס וילנא שם. וע״ע במס׳ ערכין דף ל׳ ע״ב בפי׳ רבינו גרשום שם נכתב: ׳בכת״י שיטה מקובצת נתייחס הפירוש מכאן ועד סוף המסכת לרבינו אליקום בן קלונימוס ז״ל אולם בכת״י רומי נתייחס להרגמ״ה ז״ל׳. מתוכן הדברים נראה ששאר פי׳ הרגמ״ה כן ייחסו רב״א לרגמ״ה, אולם מעיון בכתביו מוכח שייחס את כל פי׳ רגמ״ה לר״א, ואף הפי׳ לערכין שקודם דף ל, עי׳ להלן הערה 78.

76. עי׳ לעיל הערה 18.

זצ״ל וי״א שהוא פי׳ הרגמ״ה׳. ואכן ר׳ בצלאל עצמו בחלק מספריו מביא פי׳ אלו בשם רבינו גרשום[77] ובחלק בשם רבינו אליקים[78].

קדם לדברי הגר״א וסרמן החוקר ר׳ אברהם אפשטיין, שכתב בשנת תרנ״ו מאמר נרחב להוכיח שכל הפירושים המיוחסים לרבינו גרשום לא הוא חיברם, ושרגמ״ה מעולם לא כתב פירוש על הש״ס. עיקרי טענותיו הם:

א. ידוע שרבינו גרשום כתב בכתב ידו את כל התלמוד, וחכמי אשכנז וצרפת שהיה בידיהם את כתב ידו מביאים הרבה פעמים את גירסאותיו[79], כמו כן מביאים רבות את תשובותיו[80], אולם פירושיו לא מוזכרים אפי׳ פעם אחת (פרט למסכת חולין) בספרי תלמידי תלמידיו - חכמי אשכנז וצרפת. יתירה מזו - מצאנו כמה פעמים שציטטו מפירוש זה, אך לא ייחסוהו לרגמ״ה אלא לרבינו אליקים (כפי שכבר נזכר לעיל). ובענין זה יש להוסיף שרש״י במס׳ כריתות[81] מביא קטע מפי׳ רגמ״ה בשם ׳פירוש רומי׳[82].

---

77. בהגהותיו לסדר קדשים עפ״י רוב כותב רגמ״ה. העתקותיו של רב״א אכן מקבילות לפי׳ רגמ״ה הנדפס בדפוס וילנא עפ״י כ״י רומי.

78. בשו״ת שלו סי׳ א׳ מביא פי׳ רבינו אליקים (בן רבינו משולם!) למס׳ בכורות דף י״א ע״ב, ובשיטה מקובצת מס׳ כתובות דף מ׳ ע״ב ודף ק׳ ע״ב מביא פי׳ ר״א למס׳ ערכין דף ט״ו ודף כ״א, ובדף ס׳ ע״א למס׳ כריתות. ובשיטמ״ק עמ״ס חולין (הנדמ״ח) דף ב׳ ע״א מביא מפי׳ ר״א למס׳ תמורה. ובשיטמ״ק בכמה מקומות במס׳ כריתות ובמס׳ תמורה מביא ראב״ק. ובס׳ ליקוטי רבינו בצלאל אשכנזי עמ״ס פסחים (י״ל בשנת תשל״ט ע״י רמ״י בלוי כנספח לספר הבתים) דף נ״ז ע״א מביא פי׳ ה״ר אליקים ב״ר קלונימוס למס׳ כריתות. וכן בפי׳ קדמון עמ״ס מעילה הנדפס בסוף המסכת מכ״י השיטמ״ק ׳וקראו בשם פי׳ לא נודע למי׳ ישנם קטעים מפי׳ ה״ר אליקים ומראב״ק (ונראה שלשונות אלו נכתבו ע״י רב״א ובטעות נכנסו לשיטה הנ״ל). וכל המובאות הנ״ל נמצאים בפי׳ רגמ״ה. וכן בש״מ עמ״ס מעילה מצטט מהר״א ונמצא ברגמ״ה שם. אולם יש להעיר, דעי׳ לעיל הערה 13 שמייחס חלק מפי׳ רש״י דמנחות לר״א, ופי׳ זה שונה מהפי׳ המיוחס לרגמ״ה, וצ״ע בדעתו.

79. עי׳ רש״י סוכה דף מ׳ א׳ ד״ה ה״ג; רשב״ם ב״ב מ״ב א׳ ד״ה השותפין; תוס׳ מו״ק י׳ ב׳ ד״ה מוליא, כתובות פ׳ א׳ ד״ה אכלה, זבחים מ״ב א׳ ד״ה כגון, מנחות ט״ז א׳ ד״ה כגון, שם כ״א א׳ ד״ה וכן, שם ל׳ ב׳ ד״ה הא, שם ס״ה ב׳ ד״ה רבי, שם ע׳ א׳ ד״ה ביצי, שם ע״ג ב׳ ד״ה אי, חולין נ״ד ב׳ ד״ה אין, שם צ״ו ב׳ ד״ה דפשיט; תשובת רשב״ם בס׳ ראב״ן בסוף הספר (מהד׳ דבילצקי סי׳ תקצ״ב אות כ״ג); תשובת ר״ת בספר העיטור הל׳ שחיטה דף מ׳ ע״ג (מהד׳ ירושלים תשע״ט - סימן תרנ״ד); ספר התרומה סי׳ ר״א; או״ז ח״א סי׳ נ״ט וסי׳ תע״ה; תוס׳ הרא״ש ברכות י״ז ב׳ ד״ה נושאי, ע״ז ל״ה ב׳ ד״ה כאן; הגה״מ הל׳ תפילין פ״א אות צ׳; פי׳ מחזור ויטרי למס׳ אבות פ״ב מ״ד; שיטה מקובצת כתובות פ׳ א׳ ד״ה לא בשם רש״י מהדו״ק.

80. ראה ספר ׳תשובות רבינו גרשם מאור הגולה׳ מהד׳ ש׳ אידלברג תשט״ז, חלק גדול מהתשובות שם נאספו מספרי הראשונים, ומצוין בסוף כל תשובה מקורה. נציין רק מס׳ איזכורים לתשובות רגמ״ה: רש״י ביצה כ״ד ב׳ ד״ה ולערב, קידושין ל״ט א׳ ד״ה סתום, בכורות כ״ב א׳ ד״ה וטהור; רשב״ם ב״ב קי״ב ב׳ ד״ה יש; תוס׳ יבמות ס״ד א׳ ד״ה יוציא, כתובות ק״ח א׳ ד״ה חנן, סוטה ל״ט א׳ ד״ה וכי, ב״ק נ״ח א׳ ד״ה א״נ, שבועות מ״א א׳ ד״ה ולמר, חולין נ״ד ב׳ ד״ה אין.

81. דף ה׳ ע״א ד״ה המקום יודע בהכרעות.

82. דבר זה הוא ראיה שמחבר הפירוש אינו

ב. הפירוש המיוחס לו סותר בכמה מקומות את הגירסה שהראשונים מביאים בשמו[83].

ג. שמות חכמים המוזכרים בפירוש לא מתאימים לזמנו של רגמ״ה: פעמיים מוזכר בפי׳ ׳ואמר לן רבי משום רב האי גאון׳. רבינו גרשום היה מבוגר מרב האי, ולא יתכן שמביא בשם רבו דברים בשם רב האי גאון. כמו״כ בפי׳ לבכורות מוזכר ר׳ יצחק האורליני, שהיה בדור שאחרי רגמ״ה.

ד. הפירוש למס׳ חולין שכן מיוחס בפי חכמי אשכנז וצרפת לרגמ״ה, הינו שונה בסגנונו מהפי׳ לשאר המסכתות, וניכר שלא נכתב ע״י מחבר אחד[84].

ה. אמנם הערוך מזכיר פעמים רבות את פירושו של רבינו גרשום, ובמסכתות שיש לנו את הפירוש, זה אכן מתאים לפי׳ שלפנינו, אך בהרבה מקומות נוספים הוא מביא פי׳ חכמי מגנצא וציטוטים אלו נמצאים ג״כ בפי׳ המיוחס לרגמ״ה[85]. וכאן עולה השאלה, איך יתכן שהערוך מצטט קטעים מאותו פירוש, פעמים מייחסו לרבינו גרשום, ופעמים לחכמי/בני מגנצא.

טענה נוספת שנשמעה, שרש״י וכן רשב״ם מתקיפים בצורה חריפה פירושים

רגמ״ה, אך מצד שני גם אינו רבינו אליקים, ועי׳ להלן.

83. הגירסה המובאת בשמו בתוס׳ כתובות פ׳ א׳ ד״ה אכלה ובשיטמ״ק שם (וכנ״ל הערה 79) אינו תואם לפי׳ רגמ״ה ב״ב ל״ו א׳; הגיר׳ המובאת ברשב״ם שם קי״ב א׳, ובתוס׳ מנחות דף כ״א הנ״ל, ובדף ע׳ הנ״ל, בכל המקומות האלו אינו תואם לפי׳ רגמ״ה שם; ובדף ע״ג הנ״ל ג״כ אינו תואם לפי הרגמ״ה שם, אמנם בתמורה ב׳ ב׳ מביא ב׳ הגירסאות; ובחולין נ״ד הנ״ל אינו תואם לפי׳ הרגמ״ה ערכין כ״ח ב׳.

84. לכאורה גם אם צודק אפשטיין שמדברי הקדמונים משמע שרגמ״ה כתב פי׳ לחולין, ושהפי׳ שלפנינו שונה באופן מהותי משאר המסכתות, עדיין ישנם הוכחות שהפי׳ שלפנינו אינו הפירוש שנכתב ע״י רגמ״ה. עי׳ לדוגמא סמ״ג ל״ת סי׳ ק״מ: ׳וכן ישנו בסדר קדשים שכתב רבינו גרשם מאור הגולה שאומר החלב הפורש קולט טעם הבשר וחוזר ונבלע ומשתנה טעם הכחל׳. דברים אלו לא נמצאים בפי׳ הרגמ״ה דלפנינו. ואולי אין כוונתו לפי׳ רגמ״ה, דהל׳ סדר קדשים שכ׳ רגמ״ה הכוונה לנוסח התלמוד, עי׳ מש״כ ל״ת קלז ׳ובסדר קדשים כתב יד רבינו גרשום מאור הגולה גריס׳ וכו׳. ואולי זהו פי׳ שנכתב על גליון כתה״י וצ״ע.

85. ערך אבא מביא פ״א מן חסידי מגנצא, ומתאים לפי׳ רש״י מו״ק כ׳ א׳ (כידוע רש״י למו״ק מיוחס לרגמ״ה); ערך ׳אזור׳ מביא פי׳ מבני מגנצא, ונמצא ברש״י מו״ק י״ד א׳; ערך ׳הדר׳ ג׳ מביא פירוש חכמי מגנצא, ונמצא בפי׳ רגמ״ה חולין קי״ג א׳; ערך ׳חב׳ א׳ מביא גירסא מפי׳ מגנצא ונמצא בפי׳ רגמ״ה מנחות י״ח א׳; ערך ׳מרכנתא׳ מביא פירוש מחכמי מגנצא ונמצא בפי׳ רגמ״ה בכורות ל׳ א׳; ערך ׳עדי׳ מביא פירוש מגנצא ונמצא בפי׳ רגמ״ה מנחות ס״ט ב׳; ערך ׳קלעילון׳ מביא פי׳ מגנצא ונמצא ברגמ״ה מעילה י״ג א׳; ערך ׳תבליא׳ מביא פירוש מן חכמי מגנצא ונמצא ברגמ״ה ב״ב ל״ג ב׳; ערך ׳תווך׳ מביא רבני מגנצא ונמצא ברגמ״ה ב״ב ע״ז ב׳. כמו״כ מביא מפי׳ זה פירושים למסכתות נוספות שאין לנו עליהם פי׳ רגמ״ה: יבמות, כתובות, נדרים, גיטין, ב״ק ונדה.

וגירסאות שנמצאים בפי׳ המיוחס לרגמ״ה[86], ולא מסתבר שיכתבו כן על פירוש שכתבו מי שכינוהו ׳מאור הגולה׳[87].

לפיכך מסקנתו של אפשטיין שהפירוש כנראה נכתב בישיבת מגנצא ע״י תלמידי רבינו יצחק בר יהודה תלמידו של רגמ״ה, ויתכן שלרבינו אליקים היה חלק נכבד בעיבודו, ולכן יש שקראוהו על שמו. ומה שהערוך ייחסו לרבינו גרשום אין כוונתו שהוא מחבר הפירוש, אלא שהפירוש הגיע מבית מדרשו, ובוודאי שתורתו של רגמ״ה שהועברה בפי תלמידיו שקועה בפירוש זה. אולם חכמי איטליה הבינו בטעות מדברי הערוך שרגמ״ה הוא מחבר הפירוש ולכן קראוהו על שמו, ולכן כל המייחסים פי׳ זה לרגמ״ה הינם איטלקיים או ספרדיים שקיבלו מחכמי איטליה, וכן כתבי היד של פירוש זה המייחסים אותו לרגמ״ה הם ג״כ איטלקיים.

לעומת זאת בפי חכמי אשכנז יוחס פי׳ זה לרבינו אליקים, וידוע לנו ממקורות נוספים שרבינו אליקים חיבר פירוש לכל התלמוד, וכנראה מדובר על אותו פירוש. וכן לפחות בחלק מכתבי היד שהיו לפני רבי בצלאל אשכנזי יוחס הפירוש לסדר קדשים לרבינו אליקים ב״ר קלונימוס, ורב״א עצמו לפעמים מייחס פי׳ זה לרגמ״ה ולפעמים לראב״ק וכמו שנכתב לעיל.

והנה זה מוסכם שהפירוש כפי שהוא לפנינו לא נכתב ע״י רגמ״ה, אך האם רגמ״ה עצמו מעולם לא כתב פירוש והכל נובע מטעות בהבנת דברי הערוך?

יש שרצו לטעון שהעובדה שחכמים רבים - לאו דוקא איטלקיים - מצטטים מפירוש רבינו גרשום, מוכיח שאכן היה פירוש שנכתב על ידו, כמו גם הלשונות המפורשים של הערוך. את העובדה שהערוך לפעמים מצטט פירוש זה בשם פירוש מגנצא, רצו ליישב שלפני הערוך באמת היה את הפירוש המקורי של רגמ״ה עם התוספות של חכמי מגנצא, והוא אכן ידע להבדיל ביניהם, אך במשך הדורות התחבר הכל לפירוש אחד ולא נודע מה הם דברי רגמ״ה ומה התוספות. ושתיקתם של חכמי אשכנז וצרפת מפירוש זה אינו שונה משתיקתם לגבי פירוש מגנצא ושאר הפירושים שנכתבו ע״י תלמידי רגמ״ה - וידוע לנו שנכתבו פירושים כאלו.

---

86. רש״י חולין דף פ״א א׳ ד״ה התראת כ׳ ׳ופי׳ משובש הוא מאדם חריף ומפולפל׳, פי׳ זה נמצא ברגמ״ה שם; ערכין י״ב ב׳ בד״ה הנך תלת בסופו כותב על גירסה מסוימת שהוא שיבוש, ונמצא בפי׳ הרגמ״ה שם; כריתות ג׳ א׳ ד״ה ה״ג כותב ׳ופירוש משובש הוא מתלמידים טועין׳ ונמצא ברגמ״ה שם; כריתות ד׳ א׳ ד״ה והכא כ׳ ׳גירסא זו הכתובה בספרים משובשת היא ועל ידי פרשנים טועין שלא היו בקיאין בשמועה ופירשוה בשיבוש בתוך הגירסא׳. רש״י לא מעתיק את הגירסא המשובשת, אך בגמ׳ שלפנינו נמצאת גירסא בסוגריים שכנראה כיוון רש״י לגירסא זו, וזה נמצא בפי׳ הרגמ״ה; רשב״ם ב״ב פ׳ ב׳ ד״ה ה״ג דבש כ׳ ׳ופירוש משובש היה בספרים שטעו לומר׳ וכו׳, פי׳ זה נמצא בפי׳ רגמ״ה; שם ק״ב ב׳ ד״ה ה״ג וכגון כותב על גיר׳ הנמצאת ומפורשת ברגמ״ה ׳ושיבוש הוא׳; שם ק״ד ב׳ ד״ה ה״ג כותב על גירסתו של רגמ״ה ׳והבל הוא ודברים ריקים׳; שם קס״ח א׳ ד״ה איידי כ׳ ׳ושיבוש הוא׳ על גיר׳ הנמצאת ברגמ״ה.

87. עי׳ רש״י שבת פ״ה ב׳ ד״ה בנוטה שמכנהו

אך נראה שא״א להתעלם מהעובדה שעד היום לא נמצא אפי׳ אזכור אחד בספרי חכמי אשכנז וצרפת שמצטט מפירוש רגמ״ה[88].

ומה שטענו שגם לא מזכירים פירושים אחרים, זה אינו נכון כלל. רש״י על הש״ס מזכיר בהרבה מקומות את פירושי רבותיו ותלמידיהם[89]. כמו״כ הוא מזכיר את ׳יסודו של רבי שמעון הזקן אחי אמי מפי רבינו גרשום אבי הגולה׳[90]. ובמחזור ויטרי מובא שרש״י ׳העמיק בדבר מכתב ידי רבו מובהק ר׳ יעקב בר׳ יקר שפירשה במסכת מגילה לפני המאור הגדול מתקן לכולה גולה רבנא גרשום זכרונו לברכה׳[91]. כמו״כ רש״י מוסר לנו גירסא שמצא בספר כתב ידו של רבינו גרשום[92], וכמה פעמים מביא מתשובת רגמ״ה[93]. אולם את פירושו של רגמ״ה לא מצא לנכון להזכיר אפי׳ פעם אחת. ולומר שלבעל הערוך היה את הפי׳ ולרש״י לא היה, דבר זה הוא מן הנמנע. הערוך חי באותו דור של רש״י, ברומא שבאיטליה, ואילו רש״י למד באותה ישיבה שבה לימד כמה שנים קודם לכן רבינו גרשום, מפי תלמידיו. האם ניתן לומר שברומא היה את פי׳ רבינו גרשום ובמגנצא לא היה?

כמו״כ התוס׳ על הש״ס מזכירים פעמים רבות את גירסאותיו, תשובותיו, ופסקיו של רגמ״ה[94]. ואילו את פירושו לש״ס לא מצאו לנכון להזכיר אפי׳ פעם אחת.

דוגמא בולטת היא פי׳ המושג ׳נטלה בוכנתו׳ הנזכר בגמ׳ סוכה ל״ה ב׳. רש״י במקום מביא מחלוקת בין רבותיו ׳מורי הזקן רבינו יעקב׳ ורבינו יצחק הלוי, ומסיים שלשון רבינו יעקב נראה לו. הערוך בערך ׳פיטמא׳ מביא בשם רבינו גרשום כפירושו של ר׳ יצחק הלוי, והתוס׳ במקום ועוד ראשונים מחכמי אשכנז[95] מביאים את דברי רבינו גרשום בשם ספר הערוך! מוכח מכאן שלרש״י ולכל אותם חכמים הנזכרים לא היה את פי׳ של רבינו גרשום - עכ״פ עמ״ס סוכה.

❖

׳אבי הגולה׳; ביצה כ״ד ב׳ ד״ה ולערב - ׳מאור הגולה׳; רשב״ם ב״ב קי״ב ב׳ ד״ה יש שגורסין - ׳מאור עיני הגולה׳. ובתשובה כותב רש״י (תשובות חכמי צרפת ולותיר סי׳ כ״א): ׳רבינו גרשם זכר צדיק וקדוש לברכה שהאיר עיני גולה וכולנו מפיו חיין וכל בני גלות אשכנז וכיתים תלמידי תלמידיו הן׳.

88. מלבד פי׳ למס׳ חולין וכנ״ל. ומה שטענו שנמצא בס׳ הישר לר״ת סי׳ תרע״ג שמביא פי׳ מרגמ״ה למס׳ מכות, הנה במהד׳ ר״ד דבילצקי (תש״פ) גרס שם ׳שהשיב רבינו גרשום׳.

89. עי׳ לעיל הע׳ 7, 8.

90. שבת פ״ה ב׳ ד״ה בנוטה. וע״ע עירובין מ״ב ב׳ ד״ה נוטלתו.

91. מחזו״ו מהד׳ הורוויץ סי׳ ש״פ; מהד׳ גולדשמידט (אוצר הפוסקים) ח״ג עמ׳ תתס״ט; סידור רש״י סי׳ רכ״ב.

92. עי׳ לעיל הע׳ 79.

93. עי׳ לעיל הע׳ 80 [ב׳ מקומות ציטוט מתשובה בכתב ואחד ממה שהשיב בע״פ].

94. עי׳ לעיל הע׳ 79, 80. כמו״כ ע״ע תוס׳ יומא פ״ג א׳ ד״ה מר וב״מ ל״א ב׳ ד״ה אם, שמביאים פסקים מרגמ״ה. ובחולין בכמה מקומות הביאו מתוך הל׳ טריפות של רבינו גרשום, עי׳ מ״ו ב׳ ד״ה אלא, מ״ז א׳ ד״ה היינו וד״ה אי וד״ה ואי, מ״ח א׳ ד״ה אמר.

95. ערכי תנאים ואמוראים לריב״ק משפיירא, ערך רב יהודה בר שמואל; ראבי״ה סי׳ תרע״ה; אור זרוע ח״ב סי׳ ש״ט; הגה״מ הל׳ לולב פ״ח אות נ׳.